

**ՏՈՀՄԻԿ ԶԻՆԱԳՈՐԾ ՉԻՖԹԱԼԱՐՅԱՆՆԵՐԻ
ԶԻՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱԼԻՐԸ
(ըստ ՀԱԹ-ի «Ազգագրություն և կենցաղ-2» հավաքածուի)**

Էմմա Այվազյան

Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր
Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան

Բանալի բառեր՝ *հայ զինագործություն, Կարին, Ախալցխա, զինագործ Չիֆթալարյաններ, աշխատանքային գործիք, գործարանային արտադրանք, հրազենի մաս, դրոշմիչ, դրոշմ:*

Աշխատանքի նպատակն է Հայոց ազգագրության թանգարանի Չիֆթալարյան տոհմիկ զինագործների հավաքածուի հիման վրա պատկերացում կազմել 19-րդ դարավերջի 20-րդ դարասկզբի հայ զինագործության մասին՝ ներկայացնելով մի ժամանակաշրջան, երբ վարպետ-արհեստավորի ավանդական աշխատանոց էր մուտք գործել գործարանային արտադրության աշխատանքային գործիքը, որի օգտագործումը առավել բարձր տեխնիկական մակարդակի էր հասցնում զենքի նմուշը, և մինևույն ժամանակ մեծապես պահպանվում էին ավանդականն ու ազգայինը: Աշխատանքը կնպաստի հավաքածուի հանրահռչակմանը՝ ուսումնասիրող հանրության ուշադրությունը հրավիրելով թանգարանային նյութին:

Նախաբան. Հայոց ազգագրության թանգարանի հավաքածուում պահվող տոհմիկ զինագործ Չիֆթալարյանների նվիրատվությունների հավաքածուն ներառում է մոտ 2200 թանգարանային առարկա՝ հրացանի փող մշակելու գործիքներ, մամլիչներ, դրոշմիչներ, փամփուշտի, կոտորակի կաղապարներ, զնդաններ, խարտոցներ և այլն, ինչպես նաև՝ ատրճանակի, հրացանի փողեր, նշանառության սանդղակներ և հրազենի այլ մասեր: Հավաքածուն ձևավորվել է Ջավախք կատարված գիտարշավների ընթացքում

1978թ., 1987թ.¹: Չիֆթալարյանների հավաքածուն թեև ընդհատումներով, բայց շարունակաբար համալրվել է: Վերջին ձեռքբերումը Հայոց ազգագրության թանգարան է հասել պատմաբան, հրապարակախոս Հայկ Դեմոյանի միջոցով: Առարկաները գերազանցապես ձեռք են բերվել նվիրատվությամբ, փոքր հատվածը՝ գնմամբ: Հավաքածուն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ աշխատանքային գործիքներ և առարկաներ, որոնք պատրաստել են տոմսիկ զինագործ Չիֆթալարյանները, և որոնք գործարանային արտադրության են:

Հայ զինագործությունը 19-րդ դարում

19-րդ դարի հայ զինագործության վերաբերյալ կցկտուր, բայց արժեքավոր տեղեկություններ կան դարի հայ պարբերական մամուլում, ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական աղբյուրներում, հայ և օտար հետազոտողների աշխատություններում, Հայաստանի և հատկապես Վրաստանի տարբեր արխիվներում և այլն²:

Հայ և օտար գրավոր աղբյուրների վկայությամբ Հայաստանի գրեթե բոլոր խոշոր արհեստագործական կենտրոններում և հայկական գաղթօջախներում (Վան, Կարին, Կարս, Երևան, Շուշի, Նախիջևան, Ալեքսանդրապոլ, Ախալցխա, Ախալքալաք, Թիֆլիս, Կոստանդնուպոլիս և այլն) կային զգալի թվով զինագործներ, որոնցից շատերը պալատական արհեստավորներ էին՝ այդ երկրների սահմաններից դուրս եկած համբավով³ Խ.Մառանկոզյանը և Ս. Եղիազարյանը 19-րդ դարի առաջին կեսին Կարինում հիշատակում են զինագործական բազմաթիվ ինքնուրույն արհեստները (ճյուղերը)՝ չախմախչի (հրացանի զարկանը շինող), լուլաճի (հրացանի փող շինող), դոնդաղճի (հրացանի կոթ շինող), թիվենքճի (հրացանագործ), որը հրացանի բոլոր մասերը մեկ տեղ հավաքողն էր և այլն: Աշխատանքի այսպիսի բաժանումն, անշուշտ, խոսում է վերը բերված արհեստների ոչ միայն բարձր զարգացվածության, այլև վերջնական արտադրանքի բարձր պահանջարկի մասին: Ախալցխայում, Կարսում և Ալեքսանդրապոլում հրազենի արտադրության բնագավառում նեղ մասնագիտացում և աշխատանքի բաժանում գրեթե չէր նկատվում, ինչպես Կարինում: Հրացանագործն այստեղ արդեն բազմաբնույթ արհեստավոր էր և քիչ էր օգտվում հարակից արհեստների օժանդակությունից⁴:

Կարինի զինագործությունը վերաբերող նյութեր կան մի շարք հեղինակների մոտ: Այսպես հայ պատմաբան Ա-դոն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), խոսելով Էրզրումի (Կարին) հայերի մասին, նշում է, որ հայերը պարապում էին գլխավորապես վաճառականությամբ և արհեստներով. արհեստներն այստեղ շատ առաջ են գնացել: Կարինում ավելի քան 1000 հոգի պարապում են արհեստով, մի շարք արհեստների թվում նա հիշատակում է նաև զինագործությունը⁵:

Հարություն Հակոբյանն իր «Ախալցխա. Էրզրումի գաղթից մինչև մեր օրերը» աշխատության մեջ գրում է. «Կարին-Էրզրումցիների արհեստներից նշանավոր են ու-

¹ ՀԱՊԹ«ՓԳՕ» -1987, 350/1-2/«Ա»-38:

² Աղանյան Գ. -2000, էջ 130:

³ Варданян Л., Саркисян Г., Тер-Саркисянц А. -2012. с. 174.

⁴ Աղանյան Գ. -2000, էջ 131:

⁵ Ա-դոն -1912, էջ 163:

կերչությունը, զինագործությունը, կաշեգործությունը, բանալի պատրաստելու արվեստը, թրեր ու սրեր պատրաստելու արհեստը, գորգագործությունը և շատ ուրիշ արհեստներ, որոնց շնորհիվ նրանք մեծ անուն էին վաստակել ամբողջ Տաճկաստանում»⁶: Նա, հիշատակելով տարբեր արհեստներով զբաղվողների քանակը, նշում է 12 զինագործի⁷:

Շայ զինագործներից հռչակի էին հասել «յոթ եղբայրներ» անունով զինագործները, որոնց պատրաստած զենքերն իրենց որակով չէին զիջում եվրոպական զենքերին: Պ.Չիխաչյովը հայտնում է, որ զինագործ եղբայրներից կենդանի մնացած երկուսը, որպես պատասխան փաշայի ցույց տված նոր ատրճանակի, պատրաստում են նրա կրկնօրինակը, որն իսկականից կարող էին տարբերել միայն մասնագետները: Կարինի զինագործների պատրաստած զենքերը մասնակցել են 1867 թ. Փարիզի, 1873 թ. Վիեննայի, 1876 թ. Ֆիլադելֆիայի ցուցահանդեսներին և շահել մրցանակներ, պարգևներ⁸:

Տոհմիկ զինագործ Չիֆթալարյանները

18-րդ դարի երկրորդ կեսին Կարինում հայտնի է եղել զինագործ Այվազյանների ընտանիքը, որի ավագը՝ Աղալարը, այնպես էր վարպետացել իր գործի մեջ, որ սուլթան Մահմեդի հատուկ հրամանով նշանակվել էր Կոստանդնուպոլսի զինագործական հինգ տասնյակի հասնող արհեստանոցների գլխավոր մասնագետ՝ ղեկավար-տնօրեն: 1828-29 թթ. մեծ թվով հայեր Կարինից գաղթեցին և հաստատվեցին պատմական Ջավախքում՝ Ախալցխայում և Ախալքալաքում: Գաղթածների մեջ էր նաև վարպետ Աղալար Այվազյանը, որը 600 տարվա վաղեմություն ունեցող արհեստանոցի գույքը տեղափոխեց և Ախալցխայի Դամրչնոց թաղամասում հիմնեց զինագործության նոր, կատարելագործված կենտրոն: Նրա գործը շարունակեցին գույգ որդիները՝ Մկրտիչը և Հովհաննեսը, որոնք Կովկասում ձեռք բերեցին անվանի զինագործի համբավ: Եղբայրներն այնքան նման էին միմյանց, որ ժողովուրդը նրանց անվանեց «չիֆթալար»՝ գույգեր: Այստեղից էլ նրանց Չիֆթալարյան ազգանունը: Նրանք զինագործությունը համատեղում էին գլանողի, հյուսնի, դարբնի, զարդանկարչի ու գեղանկարիչ-արծաթագործի մասնագիտություններին, գեղարվեստորեն բարձրաճաշակ ձևավորում անհատական հրազենի բոլոր տեսակները: Նրանց պատրաստած կայծքարով զենքի հավաքածուները ցուցադրվել են Լոնդոնի, Փարիզի, Բրյուսելի և Սանկտ Պետերբուրգի միջազգային ցուցահանդեսներում և արժանացել ոսկե մեդալների: Մկրտչի կայծքարով զենքի բացառիկ հավաքածուն այսօր էլ պահվում է Էրմիտաժում⁹:

Ախալցխայի 1918 թ. ինքնապաշտպանության ժամանակ քաղաքում և նրա սահմաններից շատ հեռու զինագործների մեջ մեծ համբավ վայելող Չիֆթալարյան ընտանիքը հմտորեն կազմակերպեց ու գլուխ բերեց փամփուշտ պատրաստելու գործը: Չիֆթալարյան եղբայրները սովորական կարի մեքենաներն այնպես էին ձևափոխել, որ դրանցով մեծ արագությամբ պատրաստում էին փամփուշտներ: Մեքենաների վրա աշ-

⁶ Հակոբյան Հ. -2002,, էջ 48:

⁷ Հակոբյան Հ. -2002, էջ 50:

⁸ Չատիկյան Հ. -2013, էջ 63:

⁹ Կանցյան Լ. -2007, մարտ, էջ 2:

խատում էին կանայք, օրիորդներ և երեխաներ: Որպեսզի նրանց գործը հեշտանար, պատվիրված էր կրակված փամփուշտների պարկուճները հավաքել և ուղարկել զինագործարան¹⁰:

Զինագործ Չիֆթալարյանների վերջին շառավիղը Արամն է: Տակավին վեց տարեկանում նա ոտք դրեց պապական արհեստանոց, և որպես ընտանեկան թանկագին մասունք պահպանվում է այդ տարիների նրա ձեռքի աշխատանքը՝ չախոն (դանակ), որի մոխրագույն կոթին դաջված է՝ «Արամ 6 տարեկան»: Բսկ արդեն երկու տարի հետո նրա անվանն ավելացավ «վարպետ» բառը: Շուտով Չիֆթալարենց զինագործական արհեստանոցում ստեղծվեցին գլանող մեքենաներ, ինքնաշարժ ջրաղացներ: Արամ Չիֆթալարյանը բազում գյուտերի և նորարարությունների հեղինակ է: Նրան են պատկանում կարծր ապարներում թունելներ փորելու համար նախատեսված նոր մեքենայի (կոչվում էր «Արամ» և առաքվել է աշխարհով մեկ), այգեգործի մկրատի գյուտերը¹¹:

Ծիրանենու փայտով, ոսկրով դրվագված արույրե փորձնական զենքեր է նվիրել մարշալ Բադրամյանին, Շառլ Ազնավուրին, մարշալ Գեորգի Ժուկովին, Նիկոլայ Ռիժկովին, Ջորջ Բուշին, Ֆրանսուա Միտտերանին, Բորիս Ելցինին, Մարգարետ Թետչերին, Աբել Ադանբեկյանին, Տիգրան Պետրոսյանին և այլոց¹²:

Հայոց ազգագրության թանգարանի հավաքածուն

ՀԱՊԹ 6824/ 522

Փամփուշտ լիցքավորելու գործիք
1874թ. ԱՄՆ, Նյու Հեյվեն

ՀԱՊԹ 6824/1228

Հրապատիճը պարկուճին ամրացնելու գործիք
1894թ. ԱՄՆ, Նյու Հեյվեն

Հավաքածուում մեծաթիվ են Մկրտիչ և Հակոբ Չիֆթալարյանների պատրաստած աշխատանքային գործիքները, որոնցից հատկապես աչքի են ընկնում փամփուշտի, հրացանի ձգանի, զենքի այլ մասեր, արծաթյա զարդաթիթեղներ պատրաստելու կաղապարները, կոտորակի կաղապարները, նախշ-դրոշմները, դրոշմիչները: Հավաքածուի բացառիկ նմուշների մեծ մասը ներկայացվում է թանգարանի «Արհեստները» ցուցասրահի զինագործի արհեստանոցը ներկայացնող համալիրում:

Շատ դեպքերում աշխատանքային գործիքները վարպետների կողմից ձևափոխվել և կիրառվել են ըստ անհրաժեշտի, օրինակ՝ հրացանի և ատրճանակի փող

¹⁰ Սանոյան Ա.-1992, , էջ 36:

¹¹ Կանցյան Լ., -2007, մարտ, էջ 3:

¹² Նույնը:

մշակելու գործիքները վերածվել են փամփուշտի կաղապարների, խարտոցները՝ փորագրիչների, ծակիչների, դրոշմների: Նմանօրինակ գործիքների հանդիպում ենք նշված խումբ-գործիքների մեջ:

Մեկ տասնյակից ավել փամփուշտ պատրաստելու կաղապարների մեջ ընդամենը երկուսն են գործարանային արտադրության, թվագրվում են 20-րդ դարի սկզբով, իրանին ունեն ռուսերեն արձանագրություն՝ «Фрезе Вьборг»:

Փամփուշտի կաղապարներ (ձևափոխված) 20-րդ դարի սկիզբ

Փամփուշտի և պարկուճի կաղապարներ 20-րդ դարի առաջին կես

ՀԱՊԹ 6824/ 239
Փամփուշտի կաղապար, 20-րդ դար գործ՝ Ս. Չիֆթալարյանի

ՀԱՊԹ 6824/1299
Կոտորակի կաղապար, 20-րդ դարի սկիզբ գործ՝ Ն. Չիֆթալարյանի

ՀԱՊԹ 6824/1670
Կոտորակի կաղապար, 20-րդ դար գործ՝ Ս. Չիֆթալարյանի

Զինագործությունը ներառում էր մետաղամշակությանը հարակից արհեստների բազմաթիվ տարրեր (դարբնություն, փականագործություն, խառատություն, ոսկրագործություն, հյուսնություն, ձուլագործություն, պղնձագործություն, արծաթագործություն, ոսկերչություն, ակնագործություն և այլն): Զենքը, լինի դա հրազեն, թե սառը

զենք, նաև պերճանքի առարկա էր: Այստեղից էլ բխում էին արհեստի մեջ ոսկերչության, արծաթագործության, փորագրության, ոսկրագործության և այլ արհեստներին հարակից տարրերի գոյությունը և անհրաժեշտությունը: Պատահական չէր, որ Կովկասում զինագործներին հաճախ նույնացնում էին ոսկերիչ-արծաթագործների հետ:¹³

Մինչև 19-րդ դարի վերջը հրացանները և ատրճանակները, ինչպես և ավանդական սառը զենքը, շնորհիվ իրենց շքեղ զարդարանքի, ունեին էական դեկորատիվ-գեղարվեստական արժեք:¹⁴

Միջնադարյան և նոր շրջանի օտար հեղինակները ևս հիացմունքով են խոսում հայկական թրերի և դաշույնների անթերի պողպատյա շեղբերի, դրանց բռնակների և պատյանների բարձրարվեստ գեղագարդման մասին: Ռուսական կայսրություն ներգաղթելուց հետո էլ կարինցի և կարսեցի զինագործներն իրենց նոր բնակավայրերում շարունակեցին զբաղվել ավանդական արհեստով: Նրանց արտադրանքը դիմացավ թե՛ բուն ռուսական՝ գործարանային, և թե՛ հյուսիսկովկասյան բավականին բարձրարվեստ սառը զենքի հետ շուկայական սուր մրցակցությանը:¹⁵

Չիֆթալարյանների պատրաստած երկաթե և փայտե դրոշմիչները, մոտ երկու տասնյակից ավել, տարբեր չափի սղոցների մեջ եղած ոսկերչական նրբադրոշմները, ինչպես նաև կորզանները, վերը նշվածի վառ ապացույցն են: Դրոշմիչները պատրաստվել և կենցաղվարվել են Ախալցխայում՝ 19-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկզբին: Դրոշմիչները հիմնականում բուսանախշ զարդահորինվածքներով են, հաճախ կենդանական և մարդկային պատկերներով և օգտագործվել են հրազենի, դաշույնի պատյանի, հրացանի կոթի վերդիր զարդատախտակները դրվագելու համար: Այս խմբում առանձնանում են հատկապես ՀԱՊԹ 8524/5, ՀԱՊԹ 8524/13, ՀԱՊԹ 8524/14, ՀԱՊԹ 8524/15 հաշվառանիշերով դրոշմիչները: ՀԱՊԹ 8524/5 հաշվառանիշով դրոշմիչը փայտե ուղղանկյուն խորանարդաձև չորս կողմից ողջ երկարությամբ բուսանախշ զարդահորինվածքով է: Ներկայացվող դրոշմիչի զարդահորինվածքով հարդարված դաշույնի պատյանի օրինակի ենք հանդիպում Հայոց ազգագրության թանգարանի «Թանկարժեք մետաղ» ֆոնդում:

ՀԱՊԹ 8524/5, 19-20-րդ դդ.

ՀԱՊԹ 801, 19-րդ դար, Հս. Կովկաս

¹³ Варданян Л., Саркисян Г., Тер-Саркисянц А. -2012. с. 175.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 174.

¹⁵ Աղանյան Գ. -2000, էջ 133:

Հրացանի օժանդակ և ոչ մետաղյա մասեր պատրաստողներից առանձնանում էին դոնդախճիները և չախմախչիները: Ղոնդախճիները պատրաստում էին հրացանի խզակոթը և հրացանափողի փայտե բռնակը: Հին կայծքարային հրացանների փայտե խզակոթերը զարդարվում էին փորագրությամբ կամ ընդելուզվում ոսկորով, նաև արծաթե, պղնձյա նրբագեղ թիթեղներով¹⁶: Ստորև ներկայացվող ՀԱՊԹ 6923/95 հաշվառանիշով հրացանի խզակոթը նշվածի ուրույն օրինակն է: Հայկ Դեմոյանի կողմից 2017թ. թանգարանին են նվիրաբերվել Չիֆթալարյանների գործածած պողպատյա դրոշմիչներ՝ ՀԱՊԹ8524/13, ՀԱՊԹ8524/14, որոնց զարդահորինվածքներից մի քանիսը գրեթե համընկնում են նրանց պատրաստած խզակոթի հարդարանքին: Ջարդահորինվածքները գրեթե նույնական են նաև չափսերով, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ խզակոթը զարդանախշվել է նույնպիսի դրոշմիչով, կամ հնարավոր է՝ հենց նույն դրոշմիչով¹⁷:

ՀԱՊԹ 8524/13

ՀԱՊԹ 8524/14

ՀԱՊԹ 6923/95

Հրացանի խզակոթ, 20-րդ դարի սկիզբ

Հավաքածուում մեծաթիվ են նախշ/կնիք-դրոշմները՝ 100-ից ավելի թանգարանային առարկա: Նախշ-դրոշմների մեջ ուշագրավ են հատկապես հետևյալ դրոշմները՝

¹⁶ Աղանյան Գ. -2000, էջ 134:

¹⁷ Կարևոր ենք համարում նշել այն փաստը, որ Չիֆթալարյանների աշխատանքային գործիքներից և դրոշմիչներից 6 թանգարանային առարկա ներկայացվում է Հայաստանի պատմության թանգարանի կողմից կազմակերպված «Չենք. պայքար և մշակույթ» ժամանակավոր ցուցադրությունում (հեղ.):

ՀԱՊԹ6824/743 հաշվառանիշով «ГРУЗТОРГ»-ը՝ պատրաստված Մկրտիչ Չիֆթալարյանի կողմից, ՀԱՊԹ6824/1281 հաշվառանիշով «АИП»-ն, ՀԱՊԹ6824/1000 հաշվառանիշով «ТПК»-ն, իսկ «СТОЛОВАЯ О-ВА ДД» դրոշմից հավաքածուում առկա է 6-ից ավելի թանգարանային առարկա: Հատկապես հետաքրքրական են ՀԱՊԹ 6824/312 հաշվառանիշով դաշունաձև նախշ-դրոշմը (պատկերի կնքող մասի երկարությունը՝ 7 սմ), ՀԱՊԹ 6824/915 հաշվառանիշով երկու թագերի պատկերով (2 սմ տրամագծով) դրոշմը, ՀԱՊԹ 6824/490 հաշվառանիշով հրացանանման դրոշմը, պատկերի կնքող մասի երկարությունը՝ 1,3 սմ), պիտի նշենք այն փաստը, որ «ԹՄ» ֆոնդի ՀԱՊԹ7870/5 հաշվառանիշով թրի վրա, որը նվիրատվություն է հայ մետաղագործ վարպետ Արծրուն Բերբերյանից, կա (հավանաբար պատրաստող վարպետի) կնիք՝ երեք գեներալի համակցմամբ, որոնցից մեկը նմանատիպ հրացան է (առարկան ցուցադրվում է «Մայիսյան հերոսամարտեր» ցուցասրահում), ՀԱՊԹ 6824/982 հաշվառանիշով նախշ-դրոշմը (պատկերի կնքող մասի չափսը՝ 1.1*1.4) և ՀԱՊԹ 6923/108 հաշվառանիշով գերբաձև դրոշմը (պատկերի կնքող մասի չափսը՝ 1*8 սմ): Նախշ-դրոշմները պատրաստվել են 19-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկզբին Մկրտիչ և Հակոբ Չիֆթալարյանների կողմից:

ՀԱՊԹ 6824/312

ՀԱՊԹ 6824/915

ՀԱՊԹ 6824/490

ՀԱՊԹ 7870/5

ՀԱՊԹ 6824/982

ՀԱՊԹ 6923/108

Հրագենի մետաղյա հիմնական մասերի, ավելի ճիշտ հրացանի և ատրճանակի փոքր պատրաստողները կոչվում էին լուլաճիներ: Այս արհեստն առավել մեծ տեխնիկատեխնոլոգիական հմտություններ պահանջող զինագործական ենթաճյուղ էր, և դրանցով զբաղվողների թիվը մեծ չէր: Հրացանափողն իր մեջ միավորում էր ոչ միայն դարբնի, այլև խառատի և ձուլագործի հմտությունները¹⁸:

Չիֆթալարյանների հավաքածուն ներառում է հրացանի և ատրճանակի փողեր, հրացանի և ատրճանակի հարվածային մեխանիզմներ, մեխանիզմի մասեր, հրա-

¹⁸ Աղանյան Գ. -2000, էջ 134:

ցանի խզակոթեր, փակադակի տուփեր, փակադակներ, փողակալներ, ձգաններ, ձգանատեղեր և այլն՝ 150-ից ավելի թանգարանային առարկա: Այստեղ ևս պետք է առանձնացնենք գործարանային և վարպետների կողմից պատրաստված առարկաները: Գործարանային արտադրության հրազենի մասերը պատկանում են այնպիսի համաշխարհային ճանաչում ունեցող զինագործական ընկերությունների ինչպիսին են՝ անգլիական «Բարնեթ»¹⁹, ֆրանսիական «Մենտ Էթյենը»²⁰, ռուսական «Տուլայի ցարական զինագործական գործարանը»²¹: 1796 թվականին Թոմաս Բարնեթի կողմից հիմնադրված և մինչև 1908 թվականը գործած անգլիական «Բարնեթ» ընկերությունը հիմնականում զբաղվում էր զենքի առանձին մասերի արտադրությամբ: Հավաքածուում են պահպանվում ընկերության արտադրած հարվածային մեխանիզմի մասերը, որոնցից մեկի վրա հստակ երևում են թագաձև դրոշմը և լատինատառ արձանագրություն՝ «TOWER BARNETT LONDON»: Մեծաթիվ են նաև Տուլայի ցարական զինագործական գործարանի կենդանական և բուսական պատկերներով զեղազարդված հարվածային մեխանիզմները՝ արտադրված 20-րդ դարի 50-ական թվականներին:

Ախալցխայի, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի զինագործները բավական հաջող մրցակցում էին նաև Տուլայի հռչակավոր վարպետների հետ, իսկ Ղրիմի պատերազմի և 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ախալցխացի և ալեքսպոլցի զինագործները նորոգում և կատարելագործում էին ռուսական գործարանային հրացանները²²:

Հավաքածուում պահպանվող հարվածային մեխանիզմների մեջ առանձնանում են Չիֆթալարյանների՝ 19-րդ դարի վերջին պատրաստած, ՀԱՊԹ 6824/557, ՀԱՊԹ 6824/576, ՀԱՊԹ 6824/745, ՀԱՊԹ 6824/1520 հաշվառանիշերով կայծքարային հրացանների հարվածային մեխանիզմները (պատրաստող վարպետներին անվանում էին չախմախչի)²³:

19-րդ դարի 70-ական թթ.

Մկրտիչ (ավագ) Չիֆթալարյանի պատրաստած արծաթե զեղազարդված խզակոթով հրացանը նվեր էր մատուցվել Աբասթույմանում հանգստացող Ալեքսանդր 2-րդ

¹⁹ «Բարնեթ» ընկերությունը հիմնադրել է Թոմաս Բարնեթը, որը 1796 թվականից Լոնդոնում զբաղվել է զենքի արտադրությամբ: Ընկերությունը վերջնականապես սնանկացել է 1908 թվականին:

²⁰ «Մենտ Էթյենը» հիմնադրվել է 1764 թվականին, 2001 թվականից միացել է ֆրանսիական պետական «GIAT Industries» կոնգլոմերատին (մոնոպոլիստական միավորում):

²¹ «Տուլայի ցարական զինագործական գործարանը» հիմնադրվել է Պետրոս Առաջինի հրամանով, 1712 թվականին:

²² Աղանյան Գ. -2000, էջ 136:

²³ Աղանյան Գ. -2000, էջ 134:

ցարին, որին շատ էր դուր եկել նրբագեղ աշխատանքը և 100 ոսկի պարգև էր տվել շնորհաշատ վարպետին (հրացանը պահվում է Ս. Պետերբուրգի Պետական Էրմիտաժում):²⁴

Եզրահանգում. Հայոց ազգագրության թանգարանի Չիֆթալարյան տոհմիկ զինագործների հավաքածուն թույլ է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել 19-րդ դարավերջի 20-րդ դարասկզբի հայ զինագործության մասին՝ ներկայացնելով մի ժամանակաշրջան, երբ վարպետ-արհեստավորի ավանդական աշխատանոց էր մուտք գործել գործարանային արտադրության աշխատանքային գործիքը, որի օգտագործումը առավել բարձր տեխնիկական մակարդակի էր հասցնում զենքի նմուշը, և միննույն ժամանակ մեծապես պահպանվում էին ավանդականն ու ազգայինը:

КОМПЛЕКС ИНСТРУМЕНТОВ ДИНАСТИИ ОРУЖЕЙНИКОВ ЧИФТАЛАРЯН ПО КОЛЛЕКЦИИ «ЭТНОГРАФИЯ И БЫТ-2» МЭА

Айвазян Э. Д.

Ключевые слова: *армянское вооружение, Карин, Ахалцихе, оружейники Чифталаряны, рабочий инструмент, заводская продукция, часть огнестрельного оружия, клеймо.*

Хранящаяся в Музее этнографии армян коллекция дарений династии оружейников Чифталарян включает около 2200 музейных предметов - орудия для изготовления и обработки ствола, прессы, штампы, формы для патронов и дроби, напильники и т. д., а также ствола для пистолетов и винтовок, прицельные шкалы ружья, и другие части огнестрельного оружия. Коллекция была сформирована в ходе научных экспедиций в Джавахк в 1978 и 1987 гг. Коллекция Чифталарянов, хоть и периодически, но постоянно пополнялась. Последним приобретением стал дар историка и публициста Айка Демояна Музею этнографии армян. Предметы были преимущественно приобретены путем дарений и лишь небольшая часть - покупка. Коллекцию можно разделить на две части: рабочие инструменты и предметы, изготовленные оружейниками династии Чифталарян и фабричного производства.

THE COLLECTION OF THE DYNASTIC GUNSMITHS CHIFTALARYANS KEPT IN THE ARMENIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM

Ayvazyan E. D.

Key words: *Armenian gunsmithing, city of Karin, city of Akhaltsikhe, dynastic gunsmiths Chiftalaryans, working tool, manufactured, parts of firearm, stamp.*

The collection of the dynastic gunsmiths Chiftalaryans, kept in the Armenian Ethnographic Museum, includes about 2200 museum items: tools for making gun barrels, presses, stamps, bullet moulds, hammers, etc., as well as pistol, rifle barrels and other details of firearm.

²⁴ Աղանյան Գ. -2000, էջ 134:

The collection was formed mainly due to the scientific expeditions to Javakhk in 1978 and 1987. Although intermittently, the collection was constantly replenished. The latest achievement of the museum is the collection of donations from historian Hayk Demoyan. The collection could be divided into two parts: working tools and items made by the Chiftalarians and those of manufactured in European and Russian cities.

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Ա-դո -1912, «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները», Երևան:
2. Աղանյան Գ. -2000, «Հայկական զինագործությունը 19-րդ դարում-20-րդ դարի սկզբին» // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ.3:
3. Չատիկյան Հ. -2005 «Կարինի նահանգը 19-րդ դարի 2-րդ կեսին», Երևան:
4. Սանոյան Ա. -1992, «Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը», Երևան, «Հայաստան» հրատ.:
5. Варданын Л., Саркисян Г., Тер-Саркисянц А. -2012, «Армяне». Москва.

Ընդունվել է՝ 31.08.2022
Գրախոսվել է՝ 22.09.2022
Հանձնվել է տպ.՝ 28.11.2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Էմմա ԱՅՎԱԶՅԱՆ՝ Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանի ֆոնդապահ, էլ. հասցե՝ emma.ayvazyan.94@gmail.com